

Олексій БАРАНОВСЬКИЙ
(Київ, Україна)

**Нова Січ і гайдамацький рух:
археографічні публікації
та актуалізована джерельна база**

Зв'язок Запоріжжя з гайдамацьким рухом є слабо розробленою проблемою та не забезпеченою **цілісним** масивом актуалізованих джерел. Відповідно, з'ясування комплексу питань, пов'язаних із джерельною базою загалом та її актуалізованої частини зокрема, є першочерговим завданням.

Піонером у вивченні означеного питання можна сміливо вважати А.О. Скальковського. Юрист за фахом знайшов своє покликання в дослідженні історії Південної України та залишив вагомий доробок для дослідників унаслідок опрацювання документації Архіву Коша Нової Запорозької Січі (АКНЗС). Останній перебував у власності вченого і фактично “до 1917 р. ... залишався закритим для дослідників” [1, с. 15]. Варто звернути увагу на суперечливу оцінку ним зв'язків запорожців з гайдамацьким рухом, про що зазначав ще М. Максимович. [2] А. Скальковський у передмові до третього видання “Истории Новой Сечи ...” виправдовується тим, що був змушений “користуватися свідченнями потерпілої сторони, тобто поляків.” [3, с. 21] Проте основа такої позиції міститься значною мірою в методології вченого, що уособлює поєднання романтичного та позитивістського підходів. Романтизація козацтва у дослідника накладається на некритичність сприйняття джерельної інформації.

У 1845р. вийшла монографія “Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733–1768” [4], де автор залучає різні групи джерел. Нас цікавлять передусім документи АКНЗС, використані дослідником та класифіковані у роботі. З останніх використовується в тексті та подається повністю у додатках головним чином інформаційно-публікаторська (свідчення, листи), обліково-статистична (реєстр),

директивно-розпорядча (наказ, інструкція, ордери) та виконавча (рапорти) документації, що включає зовнішнє та внутрішнє листування Коша. Джерела відображають стосунки в регіоні по лініях: “Кіш – Гетьманщина”, “Кіш – польські урядники” та “внутрішньокошові відносини”, в контексті яких віддзеркалюються зв’язки Запоріжжя з гайдамацьким рухом.

У 1885р. в “Киевской старине” з’явилась публікація А. Скальковського “Несколько документов к истории гайдамащины” [5], з використанням нових джерел, віднайдених в АKNЗС. Стаття містить дев’ять документів, п’ять з яких становлять листи із боку польської сторони до кошового отамана, де відображено майнові претензії до Коша та заклики до боротьби із гайдамаками, а також лист київського генерал-губернатора Ф. Воєйкова економу одного з польських магнатів про розслідування дій гайдамацького загону та протокол допиту жителя фортеці св. Єлисавети – учасника гайдамацьких набігів. Решту документів складають ордер і витяг з ордеру К.Розумовського кошовому отаману Г.Федорову. Перший – про контроль за запорожцями в межах Вольностей, другий – про розшук винних у грабунках на території Польщі з доданим реєстром пограбованого майна. Останній документ вчений подає частково, акцентуючи увагу саме на реєстрі. Коментарі до джерел носять головним чином фактологічний характер.

Синтетична праця А. Скальковського “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” [3] перевидавалася тричі: у 1841(1842), 1846 та в 1885–1886 рр., поповнюючись новими джерелами. Окремі розділи присвячені гайдамацькому руху, із частковим використанням документів з вищезазначених робіт. Де вчений “вводить джерела до наукового обігу двояким чином – бере з них свідчення, які характеризують життя запорозького козацтва та якомога повніше наводить уривки з документів, а то й подає їх повністю.” [6, с. 15]

Інший дослідник Запоріжжя, представник романтичної історіографії Д.І. Яворницький у своїх археографічних публікаціях [7; 8] залучає джерела до історії зв’язків козацтва з гайдамацьким рухом, послуговуючись при цьому, зокрема, документами російських архівів міністерства юстиції та закордонних справ, фондами осіб. Документообіг означених джерел здійснювався між установами Коша, Гетьманщини та Російської імперії. В публікаціях міститься головним чином документація директивно-розпорядчого та виконавчого змісту,

що стосується боротьби з гайдамаками, контактів останніх із Січчю, майнових претензій до Коша.

Джерела, опубліковані О. Андрієвським [9; 10;], відзначаються непоганим як на той час рівнем джерелознавчого опрацювання. Зокрема, дослідник здійснив класифікацію джерел за тематичною і видовою ознаками. Незначна частина наявних матеріалів включає скарги на грабунки запорожців, списування київського генерал-губернатора М. Леонтєєва та К. Розумовського з Сенатом і Колегією іноземних справ, а також зносини першого з Кошем із приводу розслідування набігів та боротьби з гайдамацтвом.

Окремі публікації джерел містить “Киевская Старина”. Стаття М. Костомарова “Материалы для истории Колиивщины или Рязни 1768 г.” [11], опублікована у 1882 році, відображає участь запорожців у гайдамацьких загонах на основі документів про зносини київського генерал-губернатора, військових посадовців та отамана С. Неживого, а також свідчень місцевих жителів. В тому ж році з’являється “Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года” [12], що є першою археографічною публікацією з теми, де виділяється цілісна група джерел із певної проблеми. Цікавими в цьому плані є ордери, листи та донесення П.Румянцева з приводу розслідування участі Коша у гайдамацьких набігах.

Київською археографічною комісією опубліковано тематичну збірку документів “Акты о гайдамаках”, що з’явилась у 1876 році в серійному виданні “Архив Юго-Западной России” [13] та містить порівняно незначну кількість джерел зі зв’язків Коша з гайдамаками польською та російською мовами. Джерела з теми запозичені із Книг гродських, Вінницької та Київської, Кур’єру Польського за 1737–1738 рр., Книг прикордонних судів Київського воєводства 1735–1753 рр., документів Київської генерал-губернаторської канцелярії. Означені джерела можна умовно поділити на такі групи: матеріали допитів гайдамак, скарги польських шляхтичів на дії запорожців, матеріали російсько-польського прикордонного суду щодо розслідування у справах про задоволення взаємних претензій, повідомлення “Кур’єру Польського” про дії запорожців у складі гайдамацьких загонів на Правобережжі, а також зносини київського генерал-губернатора М.Леонтєєва з Військовою колегією та Кошем із приводу боротьби з гайдамаками. Джерельна база публікації має обмежений характер, з огляду на те, що “сюди не ввійшли документи російських установ, а

також козацької адміністрації”. Відповідно, гайдамацький рух обмежувався Правобережжям [14, с.20].

На початку ХХ ст. розробляються проблеми соціальних рухів на Запоріжжі. В цьому плані виділяються напрацювання В. Грекова, [15] Н. Полонської-Василенко [16] та О. Рябініна-Скляревського [17]. Звертаючи увагу на зв'язок ситуації на Січі із гайдамацьким рухом, історики фактично не розглядають цю проблему, що, у першу чергу, пов'язано з обмеженістю наявної на той час джерельної бази. З вищезначених дослідників лише О. Рябінін-Скляревський, який брав участь в укладанні опису до АКНЗС [18; с. 6], у своїй статті “Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша ХVІІІ ст.” [17], послуговуючись документами Архіву Коша, аналізує соціально-економічні причини гайдамакування запорожцями. Також дослідник звертає увагу на соціальний портрет останніх, використовуючи протоколи допитів гайдамаків.

Радянська історіографія з ідеологічних міркувань оминала тему Запоріжжя, розглядаючи її виключно із позицій класової боротьби як всередині Січі, так і антифеодальних виступів за її межами, де брали участь запорожці. Друга половина ХХ ст. відзначається формуванням джерелознавства як науки, джерелознавчої евристики та археографії, що створює умови для розвитку джерельної бази проблем вітчизняної історії. З'являються загальноісторичні дослідження Г. Храбана, [19] О. Лоли, [20] В. Голобуцького [21] та ін., в рамках яких на основі залучення значного масиву архівних документів (головним чином Центрального державного історичного архіву у м. Києві (далі – ЦДІАУК)) виокремлюються зв'язки Запоріжжя з гайдамацьким рухом, де січовики виступають як важливий учасник антифеодальної боротьби. П. Мірчук одним з перших окреслює питання зв'язку Січі з Коліївщиною [22]. Проте надмірна вузькість джерельної бази призвела до того, що дослідник обмежився загальним оглядом проблеми. В. Кулаковський класифікує документи фондів ЦДІАУК з питань гайдамацького руху 50-х рр., виділяючи показання гайдамаків, заарештованих російською та польською владою; скарги польської шляхти; донесення польської, російської прикордонних та запорозької адміністрації, а також каральних команд про дії гайдамацьких загонів; урядові накази та циркуляри, розпорядження урядовців Лівобережжя та кошового отамана [23]. Окремі документи також публікуються в періодичних наукових виданнях [24].

Найзначнішою археографічною публікацією за останні 40 років є збірник “Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.” [25], що містить понад 100 документів з теми зв’язків запорізького козацтва з гайдамацтвом. Збірка укладена за хронологічним принципом з використанням широкого спектру архівних фондів. Частина документів запозичена з “Актов о гайдамаках ...”. Більшість джерел взято з ЦДІАУК: АKNЗС (ф. 229), Канцелярії гетьмана Розумовського (ф. 269), Генеральної військової канцелярії (ф. 51), Київської губернської канцелярії (ф. 59), Києво-Печерської лаври (ф. 128). Використано фонди Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА): Таємна експедиція Військової колегії (ф.20) та фонд Рум’янцева-Задунайського (ф. 44). Частина документів міститься в Архіві зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ): “Зносили Росії з Польщею” (ф. 79) та в Архіві Санкт-Петербурзького філіалу інституту російської історії РАН у збірці А.О. Скальковського (ф. 200).

Загальна класифікація джерел подана у вступі І. Бутичем. За походженням дослідник поділяє матеріали на дві групи: документи, складені представниками народу – універсали, звернення, свідчення, скарги та ін., а також документи адміністративних, військових і судових установ Польщі, Росії і Гетьманщини – укази, ордери, промеморії, повідомлення, листи, рапорти, скарги про наїзди гайдамацьких загонів, документи з приводу розшуку і приборкання гайдамаків, екстракти слідчих справ і судові рішення про покарання учасників гайдамацького руху. [14, с. 21] Із позиції аналізу джерельної бази з проблеми варто класифікувати документи в окремі групи за тематично-видовою ознакою. Зокрема, серед більшості джерел поряд із використаними з “Архива Юго-Западной России” можемо виділити протоколи допитів гайдамак, свідчення місцевих жителів та окремих осіб; матеріали списування Коша з Новосербськими посадовцями і урядовцями Гетьманщини, а також зносили останніх із Сенатом, Колегією іноземних справ, Військовою колегією з приводу боротьби з гайдамацтвом; матеріали взаємних претензій польської сторони та запорожців.

Інформативні можливості документів збірника окреслюються відображенням складу гайдамацьких загонів, соціального портрета запорожців – учасників руху, позицій ключових суб’єктів стосунків у регіоні (посадовців Гетьманщини, польської сторони, Коша, російських урядовців) у ставленні до участі Запоріжжя в русі, головних напрямків поширення гайдамацтва.

Останнім часом окреслилися суттєві зміни у вивченні проблеми. Активно розробляються питання локальної, регіональної історії. Відповідно, формуються нові напрямки досліджень історії Запоріжжя із подальшим розширенням джерельної бази. Аспект зв'язків запорожців з гайдамацьким рухом розглядається, зокрема, у працях О. Олійника, [26] В. Омельчука, [27] В. Мільчева, [28; 29] В. Грибовського [30]. Перспективним виявляється залучення фольклорних джерел для вивчення соціального фону взаємовпливів Запоріжжя і гайдамацтва [31]. Активніше залучаються матеріали російських та польських архівів. З'являються спеціальні джерелознавчі дослідження Н. Ченцової [32], І. Синяка [33] та ін.

Так, І. Синяком досліджено форми списування Коша та Нової Сербії, зокрема, з приводу боротьби з гайдамацьким рухом. Дослідник виділяє промеморії, донесення від рядових запорожців на адресу канцелярії Новосербського корпусу про пограбування, а також реєстри пограбованого майна, що надсилались до Коша. Як зауважує вчений, тимчасово, під час розшуку гайдамак на території Нової Сербії, установи могли зноситись через директивно-розпорядчу та виконавчу документацію [33, с. 192]. В публікації О. Посунько матеріалів з історії взаємовідносин Запорозької Січі з Новою Сербією та Слов'яносербією [34] частково наявні вищезначені види документів, віднайдені в АKNЗС та фонді архіву фортеці св. Єлисавети.

Ю. Мициком було опубліковано два документа, що складають листування кошового отамана С. Єрем'євича з регіментарем Української партії Ф. Нітославським із приводу боротьби з гайдамаками [35]. Джерела є копіями листів середини XVIII ст., віднайденими в турецькому відділі Архіву Коронного Варшавського, що знаходиться в Архіві головному актів давніх у Варшаві.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, можемо стверджувати, що вивчення проблеми розпочинається у XIX ст. із археографічних та загальноісторичних робіт А. Скальковського. З'являються матеріали Д. Яворницького, О. Андрієвського, публікації в "Киевской старине", а також видано окремих томів серії "Архив Юго-Западной России", присвячений гайдамацтву, що започаткувало формування джерельної бази з теми. На початку XX ст. проблему в рамках соціальних рухів на Запоріжжі дотично розглядав лише О. Рябінін-Склярєвський, використовуючи Архів Коша. Формування джерелознавства як науки, розвиток евристики та археографії в другій полови-

ні ХХ ст. сприяли перетворенню архівних матеріалів у об'єкт досліджень, розширенню джерельної бази та, відповідно, появи ґрунтовних загальноісторичних робіт, в рамках яких починає виокремлюватися тема зв'язків Запоріжжя з гайдамацьким рухом. Останнім часом увага дослідників зосереджується на розробці проблем регіональної історії, що веде до подальшого розширення джерельної бази та диференціації предмету вивчення історії Запоріжжя. Поряд з цим з'являються спеціальні джерелознавчі праці з теми. В даних умовах постає проблема формування цілісного масиву джерел з історії зв'язків запорізького козацтва з гайдамацьким рухом.

Нині існує потреба актуалізації джерельної бази з даної тематики шляхом архівної евристики в ЦДІАУК у м. Києві. Передусім у фонді Коша Нової Запорозької Січі (ф. 229), Київської прикордонної комісії (ф. 6), Генеральної військової канцелярії (ф. 51), Київської губернської канцелярії (ф. 59), канцелярії гетьмана Кирила Розумовського (ф. 269) та ін. Не розроблена також частина відповідних документів фонду фортеці св. Єлизавети (ф. 9) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. На даний момент здійснюється робота ЦДІАУК у співробітництві з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського з опублікування корпусного видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Це дозволить залучити до наукового обігу значний масив документів з даної проблеми.

Джерела і література:

1. *Апанович О.М.* Архів Коша Нової Запорозької Січі. // Архіви України. – 1989. – № 6. – С. 13–27.
2. *Максимович М.А.* Известия о гайдамаках // Собрание сочинений в 3-х тт. – К., 1876. – Т. 1. – С. 572–594.
3. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 2003.
4. *Скальковский А. А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733–1768. – Одесса. – 1845.
5. *Скальковский А. А.* Несколько документов к истории гайдамачины // Киевская Старина. – 1885. – № 10. – С. 277–318.
6. *Швидько Г. К.* А. О. Скальковський та його “Історія Нової Січі”. // Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 2003.

7. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. В 2-х тт. – Владимир: Тип. Губернского правления, 1903. – Т. 2. – 1073–2107 с.
8. *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов для истории запорожских казаков. – Спб., 1888.
9. *Андриевский А.* Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767). – Одесса, 1893.
10. *Андриевский А.* Материалы по истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774). – Одесса, 1886. – С. 3–16.
11. *Костомаров Н.* Материалы для истории Колиивщины или Резни 1768 г. // Киевская Старина. – К., 1882. – № 8. – С. 298–321.
12. Переписка гр. П.А.Румянцева о восстании в Украине 1768 года // Там же. – К., – 1882. – № 9–10; 1883. – № 9–10.
13. Акты о гайдамаках (1700–1768) // Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. 3. – К., 1876.
14. *Бутич І.Л.* Передмова. // Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. / під. ред. І. Бутича та Ф. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1970.
15. *Греков В.* Бунт сіроми 1768р. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Т. 11. – С. 226–232.
16. *Полонська-Василенко Н. Д.* До історії повстання на Запоріжжі 1768 року // Запоріжжя XVIIIст. та його спадщина. В 2-х тт. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – С. 107–126.
17. *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г.Л. Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса-Киев: Елтон-2 – Гратек, 2000. – С. 83–178.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776. – К.: Наукова думка, 1994.
19. *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного. – К., 1989.
20. *Лола О. П.* Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1965.
21. *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775рр.). – Дніпропетровськ: Січ, 2004.
22. *Мірчук П.* Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 року. – Нью-Йорк, 1973.
23. *Кулаковський В.* Архівні матеріали про гайдамацький рух 50-х рр. XVIII ст. // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 83–88.
24. Протокол допиту гайдамаки С.Гаркуші // Український історичний журнал. – 1990. – № 10–11.

25. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. док. / під. ред. І. Бутича та Ф.Шевченка. – К.: Наукова думка, 1970.

26. *Олійник О. Л.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя: Дике Поле, 2005.

27. *Омельчук В. В.* Народне повстання 1734–1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах. – Дис. ... к.і.н. – К., 2002.

28. *Мільчев В. І.* Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2009.

29. *Мільчев В.* У пошуках “Антисічі”: запорозькі осередки за межами вольностей (1740–1760-ті рр.) // Наукові записки. 36. пр. молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 10. – К., 2005. – С. 231–250.

30. *Грибовський В. В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004.

31. *Кейда Ф.* Український фольклор про гайдамаччину. – К.: Вирій, 1999.

32. *Ченцова Н. В.* Документи Коша Нової Запорозької Січі як джерело до історії Катеринославщини // Дис. ... к.і.н. – Дніпропетровськ, 1992.

33. *Синяк І. Л.* Джерела з історії діловодства запорозького козацтва доби Нової Січі (1734–1775). – Дис. ... к.і.н. – К., 2006.

34. *Посунько О. М.* Взаємовідносини Запорозької Січі з Новою Сербією та Слов'яносербією. // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – 1995. – Вип. 1. – С. 21–26.

35. *Мицик Ю. А.* Кілька документів до історії запорозького козацтва XVII – пп. XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. Матеріали наукових читань Д. Яворницького. Збірник статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 85–101.

Олексій Барановський (*Київ, Україна*) *Нова Січ і гайдамацький рух: археографічні публікації та актуалізована джерельна база*

Серед соціальних процесів в українській історії XVIII ст. важливе місце займає взаємодія Запоріжжя з гайдамацьким рухом. Формування джерельної бази з даної проблеми здійснюється шляхом публікацій документів і їх використання в загальноісторичних та спеціальних джерелознавчих дослідженнях.

Ключові слова: Запоріжжя, гайдамацький рух, джерело.

Алексей Барановский (*Киев, Украина*) **Новая Сечь и гайдамаческое движение: археографические публикации и актуализированная источниковая база**

Среди социальных процессов в украинской истории XVIII ст. важное место занимает взаимодействие Запорожья с гайдамаческим движением. Формирование комплекса источников по данной проблеме проводится путем их опубликования и использования в исторических и специальных источниковедческих исследованиях.

Ключевые слова: Запорожье, гайдамаческое движение, источник.

Oleksiy Baranovskiy (*Kyiv, Ukraine*) **New Sich and haydamakian movement: archeographical publications and staticized source's base.**

Among social processes in the Ukrainian history of XVIII cent. the important place borrows interaction of Zaporizhzhya with haydamakian movement. Formation of a complex of sources on given problem is spent by their publications, and use in historical and special source study researches.

Key words: Zaporizhzhya, haydamakian movement, a source.